

ПОСТУП ПРАВОВОЇ ДУМКИ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ ЛІСІВ: ІСТОРИЧНІ ПАРАЛЕЛІ

Досліджено розвиток лісоохоронного законодавства України та Російської Федерації від найдавніших часів до кінця XVII ст., здійснено їх порівняльний аналіз та визначено позитивні й негативні тенденції тогочасної лісоохоронної політики.

Ключові слова: охорона лісів, лісоохоронне законодавство, правова думка.

Проблемі охорони лісів як в Україні, так і в Російській Федерації в усі часи надавалось особливо велике значення, адже ліс, як відомо, – надзвичайно цінне природне багатство не лише в національному, а й у планетарному масштабі. Не даремно Я. Лазаренко у своєму дослідженні називає ліс «зеленим золотом» держави [9]. Слід лише зазначити, що ліси є важливим кліматоутворюючим чинником, фактором запобігання вітрової та водної ерозії ґрунтів, особливо у гірських регіонах, природним виробником кисню, середовищем для існування величезної кількості диких тварин. Однак, на превеликий жаль, людство в основному сприймає ліс лише як сировинний придаток чи базу відпочинку, забуваючи про його безцінні екологічні характеристики. Сьогодні проблема охорони та збереження лісів – природного фільтру довкілля – набула глобального масштабу, особливо гостро вона відчувається в Україні та Російській Федерації.

Метою даного дослідження є аналіз генезису нормативно-правової бази щодо охорони лісових ресурсів на теренах сучасної України та Російської Федерації від часів зародження Української державності до кінця XVII ст.

Необхідно зазначити, що обрана тема не часто розглядається в науковій літературі. Історичні аспекти становлення лісового законодавства в Україні аналізувались Р. В. Бобровим, В. Є. Борейком, Ю. А. Вовком, О. І. Логвиненко,

І. Лапчаном, Я. Лазаренком, М. Красновою, Р. В. Челпаном та ін. В останні роки її ґрунтовно досліджує д-р геогр. наук, канд. юрид. наук, професор Одеського державного екологічного університету Б. В. Кіндюк.

У Росії дослідженню розвитку лісоохоронного законодавства присвятили свої праці О. М. Абаніна, Н. Г. Баканева, С. О. Боголюбов, В. Ф. Гербовий, О. С. Колбасов, О. В. Куликова, О. І. Крассов, Є. І. Немировський, В. В. Петров, Г. М. Полянська, А. А. Рожков та ін. Слід наголосити, що, порівняно з вітчизняними, російські науковці значно більше уваги приділяють проблемі правової охорони лісів.

Охорона лісів як в Україні, так і в РФ має багату й давню історію із спільним початком – добою Київської Русі. Більшість дослідників сходяться на тому, що вперше про охорону лісів згадується в Руській Правді та законах Ярослава Мудрого «О церковних судах й земських ділах». Однак існують й інші думки з цього приводу. Так, О. І. Логвиненко вважає, що в давньоруський період джерелами лісового права (в тому числі й охоронного) були місцеві звичаї, стародавні оповіді, традиції, візантійські документи, релігійні тексти, а також деякі положення західноєвропейського права [11, с. 140]. Ця думка підтримується і Б. В. Кіндюком [4-5]. Проте, на наш погляд, звичаї та оповіді зарано вважати джерелами лісоохоронного права, крім того, автори не наводять жодного конкретного давньоруського звичаю, який би мав ознаки правового. Норми ж іноземного права, на нашу думку, слід розглядати не як самі джерела, а як передумови їх виникнення, адже візантійське право само по собі не діяло, а було імплементоване законодавцем у статті згаданого закону «О церковних судах й земських ділах», який вже мав всі ознаки джерела права. Однак, як вважають дослідники, в Київській Русі норми цього закону не мали ефективного лісоохоронного значення з огляду на те, що в ті часи площі лісу значно перевищували потреби населення в цьому природному ресурсі, яке вирубувало дерева й перетворювало лісові території на сільськогосподарські угіддя [2; 5; 10].

Новий період формування лісоохоронного законодавства (XIII – кінець XVI ст.) пов'язаний із закріпленням права власності на ліси, які

входили до складу так званих «вотчин», що створювало можливість передавання лісів у спадок. У цей час почала широко застосовуватись практика видачі спеціальних документів – «охоронних грамот», які можна розглядати як приватні обмеження, що закріплювали право рубки виключно за власниками лісу.

Поворотним моментом розвитку лісового законодавства можна вважати початок XIV ст., коли ліс набув державного значення, а саме: для відбиття нападів ворожих сусідів, зокрема татар, було вирішено створити на південних кордонах держави низку фортець, які з'єднувались лісами під назвою «засік». Ліси зрубували і валили, створюючи перешкоди для наступу ворога. Територія Київської Русі, за винятком степових територій, була покрита непрохідними лісами, але ліси, що входили в систему засік, охоронялись спеціально призначеними людьми – «засічними сторожами» [12, с. 68]. Отже, тут вперше здійснено поділ лісів за цільовим призначенням та створено систему їх охорони.

Ліси, які не складали засічний фонд, перебували у вільному користуванні держави і громадян. Право володіння землею, на якій ріс ліс, не розповсюджувалось безпосередньо на нього. З часом ліс набував свого «сучасного» значення і використовувався як будматеріал, основне паливо тощо. Таким чином, вільне, неузгоджене користування лісом призвело до його помітного зменшення.

Після розпаду Київської Русі та утворення Московської держави українське й російське лісоохоронне законодавство розвивається різними шляхами.

На території сучасної Росії продовжувала діяти «грамотна» система. Так, у 1485 р. Іваном III була надана охоронна грамота Троеце-Сергієву монастирю, якою у володіннях монастиря заборонялись вільна рубка лісу та інші види лісокористування – сінокосіння, збирання ягід, грибів і горіхів, за що встановлювався штраф.

Українські землі Київської Русі після монголо-татарської навали не змогли зберегти свою політичну незалежність. У XIV ст. Київська земля і Волинь увійшли до сфери політичного впливу Литви, а Галичина – Польщі. Але правовий устрій українських земель не зазнав змін, оскільки стояв на вищій сходинці свого розвитку. Про це свідчить, зокрема, те, що перші пам'ятки литовського та польського права – Литовський статут 1529 р., Вислицький статут 1347 р., Вартський статут 1420 – 1423 рр. – увібрали в себе багато норм Руської Правди [5; 7].

Слід зупинитись на Лісовому статуті 1567 р. Великого князівства Литовського, який фактично, є першим окремим законом, що охороняв ліси на теренах сучасної України. На думку дослідника Б. В. Кіндюка, важливість даного документа полягає в тому, що в ньому сформульовано організаційно-правові положення охорони цього природного ресурсу, а також права і обов'язки лісової охорони. Один із пунктів Статуту регламентував суворий контроль великокнязівських лісничих за спалюванням лісу на виробництво поташу. Закон дозволяв виконувати ці роботи лише з особистого дозволу великого князя, з дотриманням заходів щодо захисту лісів від пожеж [7, с. 127–131].

За висновком Р. Челпана, на значно вищому рівні юридичної техніки зафіксовано норми щодо охорони лісів у Статуті Великого князівства Литовського 1566 р., який отримав назву Волинського. На концептуальному рівні, як вказує Є. Харитонов, на зміст цього документа значно вплинула рецепція римського права. Розробки вченого підтверджуються при розгляді правовідносин, пов'язаних з регламентацією охорони лісів від пожеж. Як відомо, класичне римське право як покарання за підпал передбачало смертну кару. Аналогічні норми містив розділ X арт. XVII Волинського статуту: за пожежу в лісі передбачалась смертна кара з відшкодуванням збитків. При цьому Статут не поділяв причини займання лісу на умисні чи необережні (випадкові), зрівнюючи їх [12, с. 111–117].

У Новому статуті 1588 р., прийнятому під впливом Люблінської унії, питанням охорони лісів був присвячений розділ Х «Про пущі, про лови, про дерево бортне, про озера і сіножаті». У цьому документі, як і в попередньому Статуті, найбільшого розвитку набула проблема захисту лісів від пожеж.

Однак у процесі історичного розвитку українські землі почали поступово потрапляти під сферу впливу Московського царства. У результаті московсько-литовських воєн XV-XVI ст. під владу царя потрапили Стародубщина, Чернігівщина, Сіверщина та землі Слобідської України. Правовим документом щодо захисту лісів від пожеж став Указ Івана Грозного 1571 р. із заборонаю палити ліси на кордонах довкола «українських» міст. У документі йшлося про заборону спалювати дерева, які знаходились на так званій «засічній лінії», що використовувалась як оборонна споруда. Засічний вал – це дерева, зрубані вершинами на південь, але не відокремлені від пнів. Таким чином виникла оборонна лінія, протяжністю в сотні кілометрів, де були частоколи, рови і все це складало непереборну перешкоду для татарської кінноти.

Іншим правовим документом, датованим 1638 р. й адресованим воєводам Д. Горчакову та І. Щербачову, наказувалось їхати на українську засічну лінію і всіляко її оберігати від рубок і пожеж.

Крім охорони лісів від пожеж, розташованих на засічній лінії, російська влада контролювала стан промислових лісів. Так, у царській Грамоті від 1635 р., наданій воєводі І. Єропкіну, наказувалось берегти від вогню «промислові ліси» на государевих землях [2; 7; 9].

Рубання лісу в засіках дозволялося тільки з метою утворення додаткових завалів, усе інше каралося стратою. Описи засік тих часів збережено в писемних книгах, царських чолобитних і грамотах XVII-XVIII ст. Тут уперше знаходять відображення елементи державної організації лісового господарства. Статті Уложення 1649 р. (розділ «Про службу усяких ратних людей») передбачали спеціальну статтю, що дозволяла рубати дерева для військових

потреб у лісах приватних, але забороняла торкатися засічних і заповідних лісів, призначених для оборони: «А в засічні та в інші заповідні ліси їм ні по що не їздити» [8]. Дізнавшись, що ця вимога порушується, 1664 р. цар Олексій Михайлович попередив белгородського воєводу князя Волконського: «служилим людям заборону учинити міцну під страхом смертної кари, щоб вони белгородського заповідного лісу не сікли». Перше адміністративне управління лісами Росії здійснювалося адміністрацією Пушкарського військового приказу [Там само].

Наступним етапом розвитку лісоохоронного законодавства на українських землях став період козаччини. При цьому слід констатувати, що цей пласт законотворчості нашого народу ще недостатньо вивчений. Однією з причин є брак архівного матеріалу, оскільки велика кількість документів не дійшла до наших днів через постійні війни в ті часи. У спеціальній літературі часто використовується посилання на ті чи інші правові акти часів козацтва, оригінали яких втрачені.

На відміну від Московії, своєрідність організації природоохорони в Україні XVI-XVII ст. багато в чому визначалася автономною від держави юридичною практикою Запорізької Січі. На основі давньоруського права та Литовських статутів козаки встановили чіткий порядок природокористування, а також відповідальність осіб, які порушували цей порядок. Об'єктами охорони природи на Запоріжжі були, окрім лісів, мисливські та рибальські угіддя, сіножаті, природні копалини (вапно, мрамур) тощо. Але особливе значення для запорожців мала саме охорона лісів. Аналізуючи норми правового регулювання охорони українських лісів в період козаччини, Б. В. Кіндюк визначає шість напрямків: регламентація використання лісів; видання нормативно-правових документів з обмеження рубок; організація служби з охорони лісів; лісовідновлення; регламентація полювання і рибальства [6].

На території Січі заборонялось вирубувати плодові дерева. Усними правилами дозволялось використовувати в господарських цілях лише сухі дерева, а ліс рекомендували зберігати для нащадків.

Іншим звичаєм, що регламентував використання лісів, було одержання дозволу на вирубку від Коша або кошового отамана. Звертаючись у Січ за дозволом, треба було вказати, скільки, якого лісу і для яких потреб необхідно. Отримавши дозвіл, зацікавлена сторона повинна була у присутності представників паланкової старшини вирубати необхідну кількість лісу й одразу ж його вивезти. Посадовим особам нижчого (ніж кошовий) рангу суворо заборонялося давати дозвіл на рубку лісу під загрозою «не тільки позбавлення чину, але й жорстокого кийового покарання» [6]. Кіш Запорізької Січі регулярно надсилав у паланки накази щодо охорони природи, насамперед лісів. Для затримання самовільних порубників козаки організовували спеціальні команди, передавали окремі лісові ділянки за відповідними «ордерами» на охорону козакам – здебільшого власникам зимівників і слобод.

Для опалення дозволялось використовувати лише сухе чи лежаче дерево. Рубка лісу не регламентувалася окремими правилами, але її рекомендувалось виконувати економно, «бережливо» [Там само].

Охорона лісових багатств на Січі здійснювалась спеціальними командами, завданням яких було затримання самовільних порубників лісу. Порушників потрібно було заарештувати разом із майном, яке було у них, і негайно повідомити про це Кіш. Залежно від особи затриманих їх могли відпустити, а могли й продовжити утримання під арештом. Усі знаряддя самовільної вирубки конфісковувались.

Також на території Січі широко практикувався порядок видачі «ордерів» на охорону окремих лісових ділянок. Але якщо користувач погано доглядав лісові угіддя, його могли позбавити такого права і відібрати ділянку.

Велику шкоду лісам завдали дії російських військових, які абсолютно не узгоджувались із правилами, встановленими козаками. Свідченням колонізаторської політики Москви були масові рубки лісів, які велись під час будівництва оборонних споруд. Так, російські військові знищили багато лісів під час будівництва ліній укріплень і фортифікацій: Дніпровської –

1730 р., Єлизаветинської – 1754 р., Катеринославської та Олександрівської – 1770 р. [6; 12].

На жаль, знищення Запорізької Січі царицею Катериною II у 1775 р. перервало процес козацької правотворчості. На теренах України почало діяти російське право.

У цих умовах інтерес являє вже згадуване Соборне Уложення 1649 р. або, як тоді його називали, Уложеніє царя Олексія Михайловича, яке містило, крім іншого, й норми, що регламентували господарську діяльність у лісах та їх охорону. Як зазначає Б. В. Кіндюк, ліс тут розглядався не як самостійний об'єкт права, а як елемент правовідносин, віднесених до різних розділів кодексу. Однак існує й протилежна точка зору. Так, російська дослідниця О. М. Абаніна вважає, що в даному документі ліс та його охорона вперше почали розглядатись як самостійний об'єкт права, а не частина предмета власності [1; 8].

Соборне Уложення закріпило федерально-державну власність на ліси: «засічні» й «заповідні» із строгою заборонаю на їх рубку і розчистку. В них заборонялось прокладати дороги, стежки, їздити на возах.

Стаття 223 регламентувала захист лісів від пожеж, вимагаючи з'ясування причин займання. У випадку ненавмисної пожежі винні були зобов'язані компенсувати власникові лісу завдану шкоду. При навмисному підпалі передбачалось відшкодування збитків і штрафні санкції.

З метою уникнення сутичок між особами, пов'язаними суміжними володіннями, в Соборному Уложенні статтями 240–243 регулювалися їх відносини. Так, власник лісу мав право виконувати в ньому будь-які роботи, не чіпаючи чужих пасік і бортних дерев. Інакше закон передбачав компенсацію за результатами судового розгляду.

Слід зазначити, що на той час основним власником лісів була держава, яка вважала за необхідне отримувати з них прибуток. Виходячи з цього, державна політика користування лісами здійснювалась шляхом застосування

«оброку» – публічно-правового договору передачі державою в оренду різноманітних угідь строком від 2 до 5 років.

Найбільше статей, пов'язаних із лісами, вміщено в розділі X «О суде». Однак, у порівнянні з іншими санкціями, стаття, що охороняла ліс від незаконних рубок, була досить «м'якою». Так, ст. 220 передбачала лише грошову компенсацію власнику лісу без застосування штрафних санкцій [8, с. 11–13].

На підставі вищевикладеного доходимо висновку, що поступ правової думки у сфері охорони лісів як на території сучасної України, так і Російської Федерації відзначався достатньою активністю. Це пояснюється тією важливою роллю, яку відігравав ліс для тогочасних людей (особливо в часи монголо-татарських набігів). Слід також зауважити, що до остаточного загарбання українських земель Московією лісоохоронне законодавство України стояло на щабель вище російського. Однак, на превеликий жаль, втрата власної державності на століття припинила розвиток національної лісоохоронної справи. На теренах України почало діяти чуже право, а сама вона та її ліси на довгі роки стали лише сировинними додатками великоімперських держав.

Список літератури:

1. *Абанина Е. Н.* Правовая охрана лесов Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Елена Николаевна Абанина. – Саратов, 2004. – 179 с.
2. *Борейко В. Є.* Історія охорони природи України (X ст. – 1980 р.) / В. Є. Борейко ; Київ. еколого-культур. центр. – К., 2001. – 226 с.
3. *Генсирук С. А.* Історія лісівництва в Україні / С. А. Генсирук, О. І. Фурдичов, В. С. Бондар. – Л. : Світ, 1995. – 422 с.
4. *Кіндюк Б. В.* Історична динаміка джерел українського лісового права / Б. В. Кіндюк // *Право України.* – 2011. – № 10. – С. 285–291.
5. *Кіндюк Б. В.* Історія розвитку джерел лісового права / Б. В. Кіндюк // *Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки.* – К., 2009. – Вип. 43. – С. 410–413.
6. *Кіндюк Б. В.* Правові засади охорони лісів на землях Козацької України / Б. В. Кіндюк // *Право України.* – 2009. – № 8. – С. 166–170.
7. *Кіндюк Б. В.* Правові засади охорони лісів у Лісовому Уставі 1567 р. Великого Князівства Литовського / Б. В. Кіндюк // *Держава і право : зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки.* – К., 2009. – Вип. 45. – С. 127–131.
8. *Кіндюк Б. В.* Правові засади охорони лісів у Соборному Уложенні 1649 р. / Б. В. Кіндюк // *Підприємництво, господарство і право.* – 2009. – № 9. – С. 11–13.

9. Лазаренко Я. Розвиток лісового законодавства України / Я. Лазаренко // Право України. – 2003. – № 2. – С. 131–135.
10. Лапчан І. Становлення лісового права та відповідного законодавства України: історичний аспект / І. Лапчан // Право України. – 2006. – № 9. – С. 129–133.
11. Логвиненко О. Лісове законодавство в Україні у XVIII ст. / О. Логвиненко // Право України. – 2002. – № 12. – С. 140–142.
12. Челпан Р. В. Правове регулювання захисту лісів від пожеж на українських землях у складі Російської держави в XVI - першій чверті XVIII ст. / Р. В. Челпан // Бюл. Мін-ва юстиції України. – 2011. – № 6. – С. 111–117.

Егорова Т. П. Продвижение правовой мысли в области охраны лесов: исторические параллели.

Исследовано развитие лесоохранного законодательства Украины и Российской Федерации от древнейших времен до конца XVII в., осуществлен их сравнительный анализ и определены положительные и отрицательные тенденции тогдашней лесоохранной политики.

Ключевые слова: охрана лесов, лесоохранное законодательство, правовая мысль.

Egorova T. P. Progress of legal thought in the field of the protection of forests: historical parallels.

In this article the development of the legislation on the protection of forests of Ukraine and the Russian Federation from the ancient times to the end of the XVII-th century has been investigated. Their comparative analysis has been made and positive and negative trends of that time policy of the protection of forests have been determined.

Key words: protection of forests, legislation on the protection of forests, legal thought.